

VÁROSVEZETŐ ELIT PESTEN A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XVIII. század végi- XIX. század eleji Pest városvezető elitjével, azaz a pesti városigazgatás tagjaival eddig csak elvélve foglalkozott a társadalomtörténet. Ez alkalommal szeretnénk néhány adalékkal hozzájárulni e réteg társadalmi hátterének, származásának, mobilitásának, vagyoni viszonyainak, végül pedig műveltségének, gondolkodásmódjának jobb megismeréséhez.

Munkánk forrása Pest város tisztségviselőinek három időpontból – 1775-ből, 1792-ből és 1802-ből – származó fizetési listája volt.¹ A városi tanács tagjainak és a városi tisztségviselőknek nagy kicserélődése az említett első két időpont között ment végbe, ezért az 1792-es és az 1802-es listán előforduló nevek nagy hányada azonos. A három forrásban mintegy 300 név szerepel. Ebből kilencvenhét személyt határoztunk meg a városvezető elit tagjaként azon az alapon, hogy ezek az emberek voltak azok, akik a város hatalmi pozícióit birtokolták, döntöttek a város ügyeiben, illetve befolyással lehettek ezekre a döntésekre.

Az említett közel száz hivatalnok nagy része nem vett részt közvetlenül a hatalom gyakorlásában, mivel a város ügyeiben való döntés joga viszonylag kevesek kezében összpontosult. A különféle tisztségek jelentőségének megértéséhez hasznos lesz röviden áttekinteni a pesti városigazgatás akkori szerkezetét.

A városban a hatalom a belső tanács kezében koncentrált. Ennek tagjai a három legmagasabb tisztség betöltője: a polgármester, a bíró és a városkapitány, valamint a 11 tanácsos. A belső tanács hatásköre gyakorlatilag a polgárságot érintő minden ügyre kiterjedt; a polgári és büntető igazságszolgáltatásra, a város vagyonának kezelésére, árva- és gyámügyek intézésére, valamint a polgárjog adományozására. A belső tanács választás kizárásával, saját tagjai közül jelölte ki a város két országgyűlési követét is. Tisztújításra 2–3 évenként került sor; a polgármestert, a bírót és a városkapitányt a tanácsosok közül, a tanácsosokat kezdetben a külső tanács, majd a választópolgárság soraiból választották.

A külső tanács eredetileg 24 tagból állt. E testület feladata volt a közvetítés a belső tanács és a polgárság között (a belső tanács által hozott rendeletek végrehajtása stb.). 1731-től a külső tanács 100 taggal egészült ki, ekkortól fogva a 124 tagú testületet „választó-, ill. választott polgárság”-nak hívták. E testület elsősorban tisztújítás idején játszott szerepet, mivel ők választották a város vezető tisztségviselőit (a fent említett rendben). A választópolgár cím életfogytiglanra szólt. A város autonómiája súlyos csorbát szenvedett 1755-ben: ekkortól, császári rendeletre, a főbb városi állásokra és a választópolgárságra való kijelölés egy tisztújítási királyi biztos egyedüli jogköre lett, illetve üresedés esetén a következő tisztújításig ő töltötte be ezeket a tisztségeket.

A belső tanács alá tartoztak a város különböző szakhivatalai: az ügyészség, a számvevőség, a telekhivatal, az árwapénztár stb. Ezek eleinte egy-egy tisztségviselő által elfoglalt posztok voltak, majd a XVIII. század során hivatalokká bővültek. A XIX. század elején a városi lakosság és az elintézendő ügyek számának megnövekedésével e hivatalok alkalmazottainak száma és differenciáltsága is egyre nőtt.²

A városigazgatási tisztségviselők közül tehát csak a belső tanács tagjainak volt igazi hatalma. Azonban a különféle városi hivatalok vezető posztjainak betöltése, még ha formálisan csak végrehajtó funkció volt is, azzal járt, hogy az illető tisztségviselő erős befolyással lehetett a szakhivatalába

kerülő ügyek alakulására. Ám egy ennél lényegesebb érv is szól amellett, hogy a legmagasabb városi tisztségeknél jóval szélesebb körben vonjuk meg a városvezető elitként definiált csoport határát. A városigazgatásban jól elkülöníthető azoknak a köre, akik potenciálisan a legmagasabb pozíciókba kerülhetnek; s ez a meghatározás viszonylag nagy számú városi alkalmazottra terjed ki. A XVIII. század utolsó harmadában már meglehetősen gyakorivá vált, hogy a legmagasabb, legnagyobb felelősséggel járó városi hivatalok betöltését hosszabb, sokszor évtizedes hivatali szolgálat előzte meg, melynek során a leendő polgármester vagy tanácsnok végigjárta a hivatali számléltra jó néhány fokát, míg eljutott valamelyik fő hivatal – kancellária, adópénztár stb. – vezetéséig, s végül beválasztották a belső tanácsba. Ebből a szempontból jól különválasztható a városi alkalmazásban állók két csoportja: azoké, akik előtt a karriernek ez az útja nyitva állt, és azoké, akik előtt nem. Létező példával élve: járulnokból vagy iktatói segédéből lehetett még helyettes polgármester, de strázsamesterből vagy geometrából aligha. Ezt támasztják alá a pesti városi alkalmazottak pályafutásáról rendelkezésünkre álló adatok.³ A vizsgált korszakból és a XIX. század első évtizedeiből számos kariertörténet ismeretes; az 1775-ös, 1792-es és 1802-es összeírásból kiválasztott csoport tagjainak jelentős része idővel valóban eljutott a városigazgatás magas pozíciójáig, s ily módon a hatalom gyakorlásáig. Ez azt jelenti, hogy az egyes városi tisztviselőknek nemcsak a adott időpontban betöltött tisztségét, hanem teljes életpályáját kellett figyelembe vennünk akkor, amikor a városvezető elitnek tekintett csoportot körülhatároltuk.

Végül szeretnénk megindokolni, miért érdekes számunkra az adott korszak városvezetésének tanulmányozása. A XIX. század elején Pest robbanásszerű fejlődésnek indult; csak a demográfiai mutatókat tekintve, a város lakossága kb. 26 000-ről mintegy 100 000-re nőtt a múlt század első öt évtizede során. A XVIII. század végén még Debrecen volt az ország legnagyobb városa; a XIX. század első felére azonban már vitathatatlanul Pest került a városhierarchia élére, s nagyságával egyre inkább kimagaslott a magyar városok közül. Növekedésének üteme mind a régiót tekintve, mind általában Európához viszonyítva kivételes volt; Közép-Európa legdinamikusabban gyarapodó nagyvárosainak (Berlin, München, Varsó, Bécs) lakossága is csak kb. megkétszereződött ekkor, szemben Pest népességének mintegy négyszeres növekedésével. A demográfiai változás természetesen csak az egyik vetülete a nagyvárossá fejlődés folyamatának; s nem választható el azoktól az alapvető társadalmi átalakulásoktól, amelyek a városban ekkor lezajlottak. S noha Pest a XIX. század közepén még mindig csak közepesen nagy városnak számított (százezres népessége messze elmaradt számos korabeli európai fővárosé mögött, beleértve olyan közép-európai nagyvárosokat is, mint Bécs vagy Berlin), s csak a század végére nőtte ki magát európai mércével mérhető metropolisszá, mégis kétségtelen az, hogy a XIX. század első fele az az időszak, amikor a város megindult a világvárossá válás útján.⁴

Pest múlt század eleji robbanásszerű fejlődése azonban nem volt előzmények nélkül való. A látványos átalakulás nem lett volna lehetséges a XVIII. század utolsó harmadában történt lassú, jószerével a felszín alatt zajló változások nélkül. A Pest nyújtotta gazdasági lehetőségek szaporodása, a meginduló társadalmi átrétegződés, a város igazgatásának szakszerűsödése – és még folytathatnánk a példákat – mind XVIII. századi fejlemény. Ez a XVIII. század végi, XIX. század eleji átmeneti korszak sokféle szempontból leírható; mi ennek a periódusnak egy társadalmi vetületét igyekeztünk megragadni a városvezető eliten keresztül. A városigazgatás szakszerűbbé válása, amely a későbbi fejlemények fontos feltétele, jól nyomon követhető e réteg átalakulásában. Szerencsére e társadalmi csoportra vonatkozóan viszonylag sok adat és forrás áll rendelkezésre; míg, a Pesten lakó főnemeseket és honoráciorokat leszámítva, a város társadalmának egyéb rétegeiről jóval kevesebb. Így leginkább ez, az átalakuló Pest életében nagy befolyással bíró réteg az, amelynek gazdasági tevékenységéről, vagyoni helyzetéről, műveltségéről stb. viszonylag sokoldalú képet alkothatunk, s ezáltal ennek az átmeneti korszaknak az alaposabb megértéséhez tudunk adalékokkal szolgálni.

A VÁROSVEZETŐ ELIT TÁRSADALMI HÁTTERE, MOBILITÁSA, SZAKKÉPZETTSÉGE

A kutatás első szakaszában megkíséreltük a pesti városvezető elit tagjainak családi kapcsolatait végrendeleteik alapján nagy vonalakban felvázolni. Ez a forrástípus természetesen csak a legközelebbi rokonokra nézve tartalmazott információt. Általában a feleség és a gyerekek neve derült ki belőle (ritkábban a végrendelező testvéreinek, illetve azok gyermekeinek neve). Mivel azonban ez a forrás a családok rekonstruálására nem volt elegendő, bevontuk a vizsgálatba a korabeli születési és házassági anyakönyveket is. Mindezek felhasználásával végül a három időmet-szetből összesen 39 városatya családját lehetett többé-kevésbé jól rekonstruálni.⁵

A végrendeletek számos, a családtagok házasságaira vonatkozó adatot tartalmaztak; nemcsak az örökgyógy férjének/feleségének nevét, de azok korábbi házastársainak, valamint felnőttkori gyermekeik házastársainak nevét is (főleg leánygyermek esetében, akik, ha a végrendelet keletkezésekor férjnél voltak, a végrendeletben mindig asszonynevükön szerepeltek). A városvezető elit viszonylag nagy nyitottságára enged következtetni az a tény, hogy a fentiek alapján kapott nagyszámú név közül egy sem ismétlődött, azaz a vizsgált rétegben az egymás között házasodás nem lehetett túl gyakori. Ez főleg az egykorú budai anyaggal összevetve szem-betűnő, ahol a városatyák végrendeleteiben előforduló nevek a városvezető elit nagyfokú össze-fonódottságát mutatják. A Pestre jellemző nagyobb nyitottságot támasztja alá az is, hogy itt megle-hetőszen könnyen érvényesültek az újonnan letelepültek; 1775-ben az elitként definiált csoport tag-jainak 35%-a, 1802-ben 27,5%-a nem pesti születésű (a városi tisztviselő-összeírások születési-hely rovatai alapján).

A rokon kapcsolatok és a családtagok foglalkozása ismeretében vizsgálható volt az is, hogy mennyire gyakori az öröklődő mesterség, illetve hogy milyen családi stratégiák jellemzőek a gyerekek taníttatása, szakmára oktatása tekintetében; valamint az, hogy ha tisztviselői pályára lépett valaki, utódai is követték-e ebben; nyomon követhető-e a tisztviselő-értelmiség kiválása, a családok szétválása különböző foglalkozáscsoportokhoz tartozó ágakra?

A fenti kérdések megválaszolását a vizsgált anyag csak részben tette lehetővé. A források hiányosságai miatt (pl. az anyakönyvek adatainak rendszertelensége) a legteljesebb elemzési lehetőségeket nyújtó három generációs rekonstrukcióra (a vizsgált személy szülei és gyerekei, ill. szülei, gyerekei és testvérei) a 39-ből csak tíz esetben volt mód. Csak a szülők voltak kideríthetők hét esetben; szülők és testvérek öt esetben; csak a feleség három esetben; feleség és gyerekek tizen-négyszer esetben.

Az 1775-ös tisztviselőlistán szereplők közül tizenkét városatya családját lehetett valamilyen mértékben rekonstruálni; de az említettek apjának foglalkozására nézve csak két esetben volt adat. Az apa mindkét esetben kézműves (kötélverő, illetve hímző).

Az 1802-es listáról tizenhét személy családjára nézve volt adat. Ebben a tizenhétben számos tanácsnok és a fontosabb tisztviselő (bíró, számvevő, adószedő és kamarás, városkapitány stb.) foglaltatik benne. Két esetben már az apa is fontosabb tisztséget viselt (pl. Boráros János bírónak az apja is ugyanezt a tisztséget töltötte be); illetve értelmiségi volt (az ügyész, Mak Antal apja tanár).

A többi esetben jól megfigyelhető az apák (tíz esetben kézművesek) foglalkozásától való eltérés. S ami még ennél is fontosabb, az a vizsgálható három generációs esetekben jól kirajzolódó folyamat, azaz a tisztviselőréteg kiválása a hagyományos városi kézművestársadalomból: az apa még kézműves volt, a fia – listáink valamelyikén szereplő városatya – már pályája nagy részét városi szolgálatban töltötte (nemegyszer végighaladva a hagyományos hivatali számláltra fokozatain); az ő gyerekei viszont már szinte kivétel nélkül tisztviselők, illetve katonatisztek lettek (esetleg egy gyerek még kitanulta a család tradicionális szakmáját).

Az itt vázolt jelenséghez szervesen hozzátartozik a szakszerűsödés kialakulásának problémája. Az eddig elmondottakból levonhatók bizonyos következtetések: kezdett kialakulni a városi tisztviselők csoportja, mint hivatásréteg (akik tehát már nem kiegészítő tevékenységként, pl. mesterség gyakorlása mellett végezték munkájukat, hanem fő hivatásként, s egész életüket a város szolgálatában töltötték). Ugyancsak erre utal az a tény, hogy a legmagasabb városi tisztségek viselői általában több alacsonyabb posztot töltöttek be, illetve gyakran évtizedekig szolgáltak a városigazgatásban, míg végül eljutottak a felelős hatalmi pozíciókig; azaz a magas rangú hivatalnokok többségéről elmondható, hogy kellő igazgatási gyakorlattal bírt.

Lényegi kérdés volna, hogy miféle iskolai végzettséggel rendelkeztek a pesti városigazgatás tagjai, illetve ez hogyan változott a korszak folyamán. Sajnos azonban erre nézve alig van adatunk; kivált az esetleges felsőfokú végzettség kiderítése vált lehetetlenné azáltal, hogy a pesti egyetem XVIII. századi hallgatóira vonatkozó anyagok elpusztultak. Csak feltételezhetjük, hogy a városigazgatásban tevékenykedők, – legalábbis a magasabb tisztségek viselői, – jogvégzett emberek voltak. Ezt azonban csak elszórtan, véletlenszerűen felbukkanó adatokkal lehet dokumentálni. Önmagában is mond azonban valamit az a tény, hogy a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első harmadában még nem készültek a városi alkalmazottakról minősítési jegyzékek (furcsa módon II. József uralkodása alatt sem, aki pedig az államigazgatástól a megyei közigazgatásig minden szinten bevezette a hivatalnokok minősítési rendszerét); s a vizsgált városvezető réteg személyes irataiban (tanácshoz beadott folyamodványok stb.) sem történt az iskolai végzettségre való hivatkozás. Mindez annyit mindenesetre jelez, hogy a szakképzettség, az iskolai végzettség a szakszerűsödés látható jelei ellenére sem játszott még perdöntő szerepet a korszakban. Ugyancsak meg kell említenünk, hogy noha túlnyomórészt igaz az az állítás, hogy a felelős pozíciók betöltését rövidebb-hosszabb, a város szolgálatában eltöltött idő előzte meg, azért nem egy példa akadt arra, hogy valakit minden előzmény nélkül választottak be a tanácsba (valószínűleg vagyona, befolyása miatt). Azaz a XVIII. század végén, ha kezdenek is uralkodóvá válni, de még mindig nem játszanak kizárólagos szerepet a városigazgatásban a szakmai-képzettségbeli szempontok.

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG, VAGYONI VISZONYOK

A hagyatéki leltárak és végrendeletek alapján képet alkothatunk a vizsgált társadalmi csoport tagjainak vagyoni helyzetéről, jövedelmi viszonyairól, valamint arról, hogy milyen mértékben éltek a városigazgatás tagjai a várostól kapott fizetésükből, illetve mennyiben egészítette ki azt más irányú gazdasági tevékenységből származó jövedelem.

E kérdések megválaszolásakor az adathiány problémájába ütköztünk; a városigazgatás vizsgált 97 tagja közül csak keveseknek került elő hagyatéki leltára, ami megnehezítette azt, hogy e csoport – s ezen belül különböző státusú rétegek – vagyoni viszonyairól átfogó és differenciált képet kapjunk. Inkább csak egyedi esetek számbavételére kínálkozott mód; s még ezeknek az egyedi eseteknek az összevetését is megnehezítette az, hogy a hagyatéki leltárak több évtized különböző időpontjaiból származnak. S nem is csupán az első és utolsó tisztviselőlista az 1775 és 1802 közötti periódusból, hanem még legalább két évtizedből, hiszen a listákon szereplők hagyatéki leltárai esetleg jóval később, az 1820-as évek közepén-végén készültek (ha az illető pl. az összeírás időpontjában, 1792-ben vagy 1802-ben pályája kezdetén álló fiatal ember volt). Az árák változásai, az infláció mind figyelembe veendő tényezők, kivált a napóleoni háborúk időszakában, főként az 1811-es devalvációból adódhatnak az értékek összehasonlításával kapcsolatos problémák.

Mindezeknek a kérdéseknek a tisztázása a korszak pénztörténetében való nagyobb elmélyülést, az árák, ingatlanértékek változásának sokkal alaposabb ismeretét igényli, ez a kutatás további feladatai közé tartozik. Ezúttal inkább olyan kérdésekre helyeztük a hangsúlyt, amelyek az egyes ha-

gyatéki leltárak alapján is megválaszolhatók: így pl. arra, hogy milyen vagyonszerkezet mutatható ki az egyes esetekben, milyen egyéb gazdasági tevékenységre, ill. jövedelemforrásra utalnak az inventáriumok, s hogyan viszonyul egymáshoz a vagyon és az alkalmazotti kereset.

A vagyonszerkezetet tekintve általában jellemző volt, hogy a háztulajdon képviselte benne a legnagyobb értéket; többnyire a becsült vagyon értékével felérő összeget, illetve annak többszörösét. Ezen az általános megállapításon belül azonban szinte minden vizsgált hagyatéki valamilyen sajátos esetet mutatott. Mosel Józsefnek (1775-ben polgármester) 1786-os hagyatéki leltára szerint belvárosi házát jóval meghaladó értékű földjei voltak; a szőlőskert, a majorság, a különböző területeken elhelyezkedő szántók, rétek összesen csaknem kétszer akkora értéket képviseltek, mint maga a ház; Madedl Jánosnak (1802-ben aktuárius, később főjegyzőségig vitte) terézvárosi háza mellett feleakkora értékű tétényi szőleje volt; de találkoztunk olyan esettel is, amikor az illetőnek nem volt háza (ez egyébként a városvezetés felső rétegében eléggé szokatlan), csak egy házhellyel rendelkezett a Terézvárosban, valamint értékesebb szőlővel; ugyanakkor vagyona legnagyobb részét – a szőlő értékének két és félszeresét – aktív kintlevőségei képviselték. Az ő esetében úgy tűnik tehát, hogy mellékes jövedelemforrásként rendszeres és olykor nagy összegű pénzkölcsönzéssel foglalkozott. A készpénz aránya a hagyatékokon belül megint csak igen eltérő lehetett. Volt, akinek esetében nagy összegű készpénz szerepelt a hagyatékokban; volt, akinél ez minimális arányt képviselt, viszont nagyszámú értékes ékszert, ezüsttárgyat tüntettek fel; s volt, aki teljes vagyonát ingatlanba fektette, s a hagyatéki leltárban szereplő megjegyzés szerint („in baaren Geld nichts”) egyáltalán nem maradt utána készpénz.

Egy másik sajátos vonása a hagyatékoknak a passzívum-tétel nagysága. A vizsgált leltárak alapján úgy tűnik, nem volt ritka, hogy a városatyák halálukkor tetemes összegű tartozást hagytak maguk után, ennek nagysága olykor felért a városi ház értékével, bizonyos esetekben pedig a teljes ingó és ingatlanvagyonnal. A kutatás további feladata azt tisztázni (más források bevonásával), hogy mi áll emögött a jelenség mögött; mi vezethet relatíve jómódú, tekintélyes emberek teljes eladósodásához, illetve egyáltalán eladósodásról van-e szó, vagy pedig arról, hogy a gyatéki leltár/végrendelet felvétele időpontjában az örökhagyónak folyamatban lévő üzleti ügyei voltak, még kiegyenlítettlen tartozásokkal, ami nagy összegek esetén talán arra is utalhat, hogy az illető különféle tranzakciói során nagyobb tőkét forgatott. A személyes anyagokban talált, egyes városatyák esetében kötegnyi adásvételi szerződés azt mutatja, hogy a pénz forgatásának elterjedt módja volt az ingatlanok gyakori adásvétele; különösen a szőlők, szántók cserélhettek gyakorta gazdát.

A háztulajdon, mint arról már volt szó, általánosan jellemző a vizsgált rétegre. Bizonyos esetekben a ház – vagy az egyik ház – a feleség részéről került a családba; pl. Domokos József szenátor végrendeletéből megtudjuk, hogy amikor a felek összeházasodtak, a férj kifizette az adósságokat, amelyek az özvegy házát terhelték, s így jutott annak birtokába. A jobb módú városatyáknak két, olykor három háza is volt a városban; feltételezhető, hogy ezeket a házakat kiadták, s az ebből befolyó pénz szolgált külön jövedelemként.

Már az eddigiekből is kitűnik, milyen változatos módokon tettek szert a városvezető elit tagjai a tisztviselői fizetés mellett más jövedelmekre. Esett szó rendszeres pénzkölcsönzésről, házkiadásról, ingatlanok adásvételéből befolyt jövedelemről; a gazdálkodás is meglehetősen elterjedt volt, amint azt a szőlők, rétek gyakori birtoklása mutatja. Ezeket a földeket bérletbe is kiadhatták, illetve a termést – főként bort – értékesítették. Fontos megemlíteni az iparüzést és a kereskedelmet is; amint azt már a szakszerűsödés kérdéskörénél érintettük, a városigazgatásban végzett munka a városvezetés számos tagja esetében még nem kizárólagos hivatás (különösen a XVIII. században). Nem érdektelen megvizsgálunk, hogy mekkora hányaduk élt a tisztviselői fizetésből, illetve hányan rendelkeztek mellékes jövedelemmel. Schmall Lajos közöl egy ilyen jellegű kimutatást az 1791-es fizetési táblázat alapján:⁶

A város összes alkalmazottja közül	189 fő
fizetésből élt	120 fő
fizetésből és mellékkeresetből	69 fő
az utóbbi csoport megoszlása a mellékes jövedelem jellege szerint:	
földművelés	37
házbérfjövedelem	1
klastrombeli ellátás (piarista tanárok)	2
mesterség	11
napszám	2
praxis (orvosok, bábák)	10
stóla (papok, kántorok)	5
szülői segély	1

Ezekből az adatokból a papokra, szerzetesekre, orvosokra vonatkozó adatok pillanatnyilag nem érdekesek, mivel őket nem soroltuk a városvezető elitként definiált csoport tagjai közé (s nyilván a Schmall által kiindulási alapnak tekintett 189 ember – az összes városi alkalmazott – egy bizonyos hányada is, ugyanezen okból, kívül esik a vizsgálódás körén). Mindazonáltal az eddig elmondottakból levonhatók bizonyos alapvető következtetések.

Az egyik az, hogy a városigazgatás tagjainak csoportja a XVIII–XIX. század fordulóján még nem tekinthető tisztán hivatáscsoportnak, noha kétségtelenül útban volt afelé; a városvezetésben ellátott teendők mellett még számos más gazdasági tevékenység, jövedelemszerzési mód jellemző rá. A másik az, hogy a fentebb felsorolt jövedelemforrásokból: a házkiadásból, az ingatlan adásvételből, a gazdálkodásból tisztességes vagyona lehetett ugyan szert tenni, de igazán jelentős tőke felhalmozása ezen a módon nemigen volt lehetséges; másfelől ezek a tevékenységek egy olyan (gazdasági) mentalitást jeleznek, amely a meglévő vagyon megőrzésére, óvatos gyarapítására épült, de amelyre nem volt jellemző a nagy haszon keresése, a nagyobb kockázatok vállalása, azaz a vállalkozói magatartás.

POLGÁRI MŰVELTSÉG ÉS VILÁGKÉP

A korabeli pesti polgárság műveltségének, gondolkodásmódjának rekonstruálásához a pesti városvezetés egyik 1804-ben elhunyt tagjának, Pisztory Józsefnek a hagyatéki leltárában szereplő könyvjegyzék szolgált alapul.⁷ Pisztory hagyatéki leltárának a ház berendezését, a bútorokat számbavevő része már önmagában is egyfajta kultúrára fogékony, literátus polgári miliőre utal: a többi vizsgált inventáriummal összevetve⁸ nem tekinthető teljesen átlagosnak az elkülönített dolgozószoba, benne több nagy könyvszekrényvel és íróasztallal, valamint a többi szobában is megtalálható írószekrények. Tudjuk, hogy Pisztorynak mind a négy fia tisztviselői, ill. értelmiségi pályát választott; a ház berendezése és a könyvtár sejteti azt a légkört, amely őket erre ösztönözte.

A leltárba felvett könyvek jegyzékét abban a sorrendben közöljük, ahogyan a címek a forrásban szerepelnek. A rosszul olvasható részeket pontozással jelezzük.

Corpus Juris Hungarici II tn
 Pesther Stadt Recht
 Formula Solennes Styli
 Huszti Juris Prudentia in 4 tn
 Diarium cum Actis in folian[...]
 Hübners Lexicon II Bände
 Schellers Lateinisch-deutsches Hand Lexicon
 Biblia Sacra
 Zopfens Geographia 2 Tomi in 8°
 [Grohnen] Juris Hungarici in 4 Tn
 Richters [Gematter] Mathies in 8°
 Bibliothek für Kinder 2 Tomi in 8°
 Faustin oder das Philosophische Jahrhundert
 Emmanuelis Alvari in 8°
 Lugos Systematisches Handbuch 2 Theilen
 Die Werke des Horaz in 14 Exemplaria
 Kamp Entdeckung von Amerika 3Th. in 1 Band
 Biblia Lutherana, deutsch
 Der goldene Spiegel
 Commentatio de Initiis ac Majoribus
 [Jazygo...]
 Von dem Verfahren der politischen Verbrecher
 Virgil Aeneis
 Babel Fragments ueber die jetzigen politischen
 Angelegenheiten
 Die 10 Gebote des Herren in Erzählungen
 Kleine Kinder Bibliothek
 Hungars Land- und Haus irtschafts Kalendar
 Institutiones Physicae von Bivald
 Leben und Schicksal des berühmigten Rudolf
 Allgemeine Regeln seine Gesundheit lange zu
 erhalten
 Architectura Civilis
 Der Jesuit und der Teufel
 Justa Solennia Excellentissimo D. Battyan
 Anleitungen zum Rechnen
 Die Wahrheit in der Masque
 Lebens-Geschichte des Freyherrn von Trenck
 Diarium Comitiorum Regni Hungariae
 Handbuch der Gesetze 16. [...]
 Palma. Notitia Rerum Hung. III. Th.
 Sammlung aller K.K. Gesetze 9. Bände
 Kriegs Atlas, ein Band
 Allgemeine Gesetze zwey Bände
 Pohr. Theoria Sensuum
 Doctrina Christiana
 Neues Lateines Wörterbuch
 Werke Friedrichs des II. 16 Theile in 8 Bände
 Neuholds Rechte Sachen 2 Bände
 Gellerts Schriften 10 Th. in 6 B.
 Schröcks. Allgemeine Weltgeschichte in 6 B.
 Biblia Sacra. in cupreis imaginibus
 Erdbeschreibung. 5 Theile in 1 B.
 Schröcks. Allgemeine Weltgeschichte in 1 B.
 Theophron, oder der weise Ratgeber
 Philosophus
 Philosophia Moralis seu Ettica
 Französisch Historisches Buch
 Bivald. Physica
 Heilige Schrift 9. Th.
 Sammlung Deutscher Dichter 9 Th.
 Krisch. Lexicon 3. Bände
 Vita Josephi Calasanty
 Heilige Schrift in 3 B.
 Arany Gondolatok
 Briefe über Gallizien
 Geheime Geschichte des Berlinen Hofes
 Paulini Orationes & Die Nacht
 Szegedi. Tripartitum Juris Hung.
 Szanta-Grusz Gedanken
 Über die Umgang mit Menschen von Freyherrn
 von Geige
 Commentarius über peinliche Hals? Gerichts
 Ordnung
 Signei und Zsily
 Allgemeine Gerichts Ordnung
 Gesundheits Katekimus
 Unterricht für die Tobak Bauer
 Ovidii Helden Briefe
 Kanische Merkwürdigkeiten
 Schematismus Litterarius
 Wahrheiten und Beweise
 Katolischer Unterricht vom Ablassen
 Jus Electionis, & Neue Art zu beten
 Travestierter Blumauer
 [Sommenklarer] Kommentar
 Der Kreutz Zug gegen die Franken
 Gespräch zwischen Maria Theresia und [...] in
 der Reiche der Totten
 Synopsis Vitae Missionis Miraculorum
 Dictionarium Portabile
 Irrtümer in der Begreiffungen
 Italienischer Wegweiser
 Neueste Nachrichten von Türkischen Reich

Werthers Leiden	Der erfahrene Weinhändler
Mythologia S. Fabulosa Historia Deorum	Versuch von Hafner
Unterhaltungen der Gaukeley	Iter Venetum ex Hungaria
Ladisl. Bielek de Majoribus Hungar[orum]	Christiani Baumeisteri Philosophia
Die Hunyadische Familie	Aristomenes und Gorgus
Provincial Nachrichten	Clarissimi Danielis Cornides
Joan. Chrisost. Hanulic Lyricorum Libri 2	Duldung und Menschen Liebe
Kleine Seelen Lehre für Kinder	Der böse Kindling
Babuck oder der Volks Verläumder	Noth und Hilfsbüchlein & Der II th Trenck
Anleitung zur Sitten-Lehre	Constitutiones Clericorum Regulari[...]
Lathmon ein Gedicht	[...] fortgesetzte Fragmente
Prozessus Auszugalis [...] Kanits und Herzberg	Die Umgang mit Menschen v. Geige
Anti-Ninive & Decreta Francisci I. Regis	[...] Ant. Frid. Bischings Erdbeschreibung
Schilderung des häuslichen Lebens	Institutiones Arithmeticae,
[...] über des ganze der Maurerey	Gegen artig verzeichnete Bücher sind von
Sammlung der Rechts-Sachen	Joseph Eggenberger Buchhändler um die
Reisebuch für die Jugend	beiegesetzte Preiße geschätzt werden, wie es in
Wielands Werke 1er Band	der anliegen[...].den Beylage ersichtlich ist.

Pisztory József hátrahagyott könyvtára százhusz könyvet foglal magába; ezek közül némelyek több kötetesek. A tematikus elemzés, ill. az arányok vizsgálata során a művek, nem pedig a kötetek számát vettük figyelembe.

A lista a könyvek többsége (87 mű) esetében csak a címet tünteti fel, a szerzőt nem. Mindazonáltal a művek túlnyomó részét sikerült azonosítani. Ez nem jelenti azt, hogy egy-egy könyvről minden adat (szerző, kiadás éve stb.) rendelkezésre áll; azonban erre az elemzés szempontjából többnyire nem is volt szükség. Pl. szótárak, bibliák és egyéb vallásos művek, jogszabálygyűjtemények stb. esetében, vagy amikor a cím egyértelműen utalt a könyv tartalmára (*Italienischer Wegweiser; Erdbeschreibung, stb.*) Sokszor azonban olyankor is be kellett érniünk a könyv jellegéről kapott hiányos információval, amikor a mű lényeges dolgokat árulhatna el olvasója gondolkodásáról, az őt ért szellemi hatásokról. Így csak hozzávetőleges következtetéseket lehet levonni az olyasfajta címekből, mint *Philosophia Moralis seu Ettica* vagy *Französisch Historisches Buch*.

Szerencsére a listán szereplő művek nem jelentéktelen hányada megtalálható nagyobb magyar könyvtárainkban; így kiderülhetett a művek tartalma. Ezek tanulmányozása sok fontos tanulsággal szolgált, olyan adalékokkal, amelyek módosíthatják a korszak városi polgáráról alkotott hagyományos képet.

De nem kerülhet meg egy alapvető kérdés: mennyire következtethetünk valakinek a világnézetére, gondolkodásmódjára abból, hogy az illetőnek milyen könyvei vannak? Nem félrevezető-e valakinek a nézeteit stb. az általa megvásárolt könyvekből levezetni?

A kérdés megválaszolásakor tekintetbe kell vennünk a kor könyvvásárlási szokásait. A kor polgára nem egykönnyen vett könyvet; a könyvgyűjtés, az akár csak kisebbségi saját könyvtár kialakítása polgári körökben még nem volt elterjedt dolog. Az egy-két ezres gyűjtemény már nagynak számított, és más társadalmi rétegekre volt jellemző. Leginkább arisztokraták rendelkeztek ilyen, és ennél nagyobb könyvtárral, illetve néhány kivételes műveltségű, bibliofil tudós, egyetemi professzor⁹. Ez nem azt jelenti, hogy a korabeli polgárok nem olvastak, csakhogy sokkal többen választották a könyvkölcsönzés, mint a vásárlás útját. A XVIII. század végétől egyre szaporodtak

az olvasókabinetek, és egyre több magánkönyvtár nyílt meg a nagyközönség számára. Amikor tehát valaki megvásárolt egy könyvet – kivált, ha nem szépirodalomról volt szó –, eléggé valószínű, hogy az valamiért fontos volt a számára. Egyetértett, vagy rokonszenvezett a benne foglaltakkal, a könyv számára lényeges gondolatokat közölt, vagy szüksége volt az onnan nyerhető ismeretekre. Ha valaki elolvast egy könyvet, az valamilyen módon kétségkívül hat a gondolkodására, befolyásolja akkor is, ha az illető nem azonosul az olvasottakkal. Ily módon a könyv sokféle információt nyújthat. Ha a könyvtár egészét tekintjük, sokatmondó a könyvek tematikus összetétele, az hogy milyen arányban vannak benne képviselve a különféle témák és műfajok. A hivatásbeli felkészültségtől az irodalmi ízlésig, a vallásosságtól a politikai érdeklődésig számtalan dologra következtethetünk bizonyos könyvek meglétéből – vagy akár hiányából.

Joggal vetődik fel az a kérdés is, mennyiben vonhatók le érvényes következtetések a korszak városi polgárságának műveltségére nézve egyetlen polgár könyvhagyatékának alapján? Egyedi esetnek számít-e Pisztory József könyvtára, vagy jellemző példája a jobb módú városi polgárok kultúrájának?

Mindkét feltételezés mellett szólnak érvek. Ebben a korszakban igen ritkán vettek fel könyvjegyzékeket a hagyatéki leltárakba, ezért, ami a városi polgárság könyvkultúráját illeti, kevés az összehasonlítási alap. A vizsgált évtizedekből származó hagyatéki leltárakban egyetlen más esetben sem említenek könyveket – ez azonban aligha jelenti azt, hogy négy évtized összes tanácsnok és városi tisztviselője közül, a polgármestereket és a bírót is beleértve, Pisztory volt az egyetlen olvasó ember. (Hagyatéki leltára sem mindenkinek készült, és abban is leggyakrabban csak az ingatlan- és pénzvagyonról történik említés.)

Az egyetlen, a korszakra vonatkozóan támpontot nyújtó összefoglalás Holl Béla írása a XVIII. századi pest-budai polgárok könyvkultúrájáról.¹¹ Az általa tárgyalt könyvhagyatékok jó része a 18. század első feléből való, azaz összehasonlítási alapként csak erős fenntartásokkal kezelhető; az azonban Pisztory könyvtárát a század utolsó harmadából származó leltárakkal vetjük egybe, kitűnik, hogy a százhusz kötetes könyvtár polgári mércével mérve korántsem volt átlagos jelenség, és egy szerteágazó érdeklődésű, az átlagnál műveltebb polgár képét vetíti elének.

Egy közvetett érv viszont amellett szól, hogy kellett lennie a városban egy, ha nem is túl széles, de stabil olvasóközönségnek, amelynek tagjai rendelkeztek a Pisztoryéhoz hasonló olvasottsággal és érdeklődési körrel. A korszak (német származású) pesti könyvkereskedőiről köztudott, hogy csak olyan könyveket árusítottak, ill. rendeltek meg külföldről, amelyeknek sikerére bizony számíthattak. A kortársak, kivált az irodalmárok, sűrűn panaszkodtak, hogy a német könyvárusok csak a maguk hasznát nézik, s nemigen vállalkoznak az igényesebb magyar szépirodalom terjesztésére a közönség csekély érdeklődése s az ebből következő sovány bevétel miatt. Tehát maga az a tény, hogy Pisztory könyvtárában megtalálhatók bizonyos könyvek, arra vall, hogy a pesti könyvkereskedők kifizetődőnek látták ezeket külföldről behozatni – feltételezhetően azért, mert létezett irántuk közönségigény.

Ha szemügyre vesszük az egész könyvlistát, szembevetőd a Pisztory-könyvtár rendkívüli sokszínűsége. A csoportosítás szempontjaitól függően legalább tizennyolc-húsz témakört, illetve műfajt lehet megkülönböztetni. Más XVIII. századi könyvhagyatékok tulajdonosaival összehasonlítva Pisztory szokatlanul sokoldalúnak tűnik.

Ezt a sokoldalúságot, és ezen belül is a bizonyos témák iránti érdeklődést megmagyarázhatja Pisztory iskolázottsága, aki – akárcsak a generációjába tartozó pesti születésű városatyák közül szinte mindenki – a pesti piarista gimnázumba járt.¹² A piaristákkal való kapcsolatra utalnak a könyvhagyatéka egyes kötetei: így pl. a *Vita Josephy Calasanty* c. műve, mely Calasanti Szent Józsefnek, a rend alapítójának életét dolgozza fel; több piarista költő műve (Bielek László: *De majoribus Hungarorum*; Hanulik János Chrisostom: *Lyricorum Libri*); közvetetten ide sorolhatjuk a jezsuitákat gúnyoló *A jezsuita és az ördög* című szatírt is, amelyre később még visszatérünk.

A pesti piarista gimnázium a jezsuitáknál sokkal modernebb és sok szempontból gyakorlatiasabb oktatást honosított meg. Fontos volt a számtan és az alapvető jogi ismeretek tanítása; nagy súlyt fektettek a természettudományokra is. A piarista tanárok közül jó néhányan tanultak külföldi egyetemeken, és működtek tudósként nyugat-európai nagyvárosokban és felvilágosult szellemű királyi udvarokban; ezáltal itthon egyaránt terjesztették a modern természettudományos eredményeket és a felvilágosodás eszméit. A filozófiai tanfolyamon, mely 1743-tól működött, Leibnitz és Christian Wolff eszméit s a newtoni fizikát oktatták.¹³ A felvilágosodás gondolköréből egyenesen következett a polgári átalakulás igénye; volt olyan jeles piarista professzor (Koppi Károly), aki nyíltan üdvözölte a francia forradalmat.

A rend oktatási koncepciójába beletartozott – jelentős részben a magyarországi – földrajz és történelem megismertetése is. A piaristák tudatosan törekedtek arra, hogy a különféle tantárgyak, tudományok egyre nagyobb részét magyarul adják elő, amivel a magyar tudományos nyelv megalapozásában vállaltak fontos szerepet, és vonzóbbá tették ezeket a stúdiumokat a magyar anyanyelvű diákság számára. Így a piarista gimnázium kétségkívül az a közeg volt, ahol a diákokban, függetlenül származásuktól és anyanyelvüktől, kialakulhatott a Magyarországhoz tartozás, a magyar történelmi-kulturális hagyományokhoz való kötődés tudata. Ez az iskola tehát a nem magyar anyanyelvű diákok, így a nagyrészt németül beszélő polgárság fiai számára is az asszimiláció fontos színtere volt, akkor is, ha műveltségüket – amint az Pisztory könyvtárán látszik – még túlnyomórészt a német kultúrkör határozta meg. Pisztory könyveinek sorában is egyértelmű a német nyelv dominanciája (nyolcvanegy mű). Viszonylag nagy arányban vannak jelen a latin nyelvű munkák (36), és rábukkanhatunk két magyar nyelvű könyvre is, (az egyik Bessenyei György *A filozófus* c. műve, a másik a címe alapján – *Arany Gondolatok* – alighanem valamiféle aforizmagyűjtemény.) Az utóbbi két kategóriát érdemes akár együtt is szemügyre venni, ugyanis a két magyar címnél több utal Pisztory magyar szerzők iránti érdeklődésére: a latin nyelvű munkák egy része is magyarországi írótól származik. A latin művek többsége egyébként vagy klasszikus latin szépirodalom, vagy jogi munka, vagy vallásos tárgyú írás.

A német könyvek jelentős hányadát nem a Habsburg Birodalomban, hanem valamelyik német államban adták ki. – ez utal a Pisztoryt ért szellemi hatások forrásvidékére. Egy Európa szellemi közegébe Magyarországnál szervezesebben betagozódó, sőt a XVIII. század végén épp annak egyik mértékadó tényezőjévé váló kultúrkör az, ahonnan ez a pesti polgár műveltségének nagy részét merítette. Ez azt is jelenti, hogy az onnan származó könyvek által viszonylag hamar és közvetlen módon tudott megismerkedni az aktuális európai szellemi áramlatokkal.

Érdekes az egyes témák, illetve műfajok aránya a könyvtár egészén belül. Szám szerint messze kiemelkedik négy terület: a szépirodalom, a vallásos művek, a jog és a politikai irodalom. A jogi munkák nagy száma nem meglepő; Pisztory a pesti városigazgatás egyik tekintélyes tagja, akinek nyilván hivatása betöltéséhez volt szüksége ez ismeretekre. A relatíve nagy számú jogi szakkönyv (és azok jellege) alapján feltételezhető, hogy Pisztory az egyetemen, vagy legalábbis valamelyik akadémián hallgatott jogot. Felkészültsége mindenesetre jó bizonyossága a korabeli városigazgatás szakszerűsödésének, és az ő esetében nem is pusztán jogi szakértelemre, hanem ennél sokoldalúbb hozzáértésre következtethetünk. A más témájú könyvek között szerepel egy kétkötetes, városgazdasággal foglalkozó munka (Busch: *Stadt Wirtschaft*); egy másik címből (*Architectura Civilis*) az derül ki, hogy Pisztory a polgári építészet iránt is érdeklődött. Ez utóbbi egyébként a korszakban nem is számít kivételesnek, mivel egyre több iskola tananyagában szerepel az építészet vagy az építészeti alapismeretek mint tantárgy.¹⁴ Amellett, hogy a tudatos várostervezés igénye ekkor már egész Európára jellemző, Magyarországon az építészet iránti megnövekedett érdeklődés nyilván összefüggésben állt a török uralom után újjáépülő ország igényeivel is. A XVIII. század során mindenütt megélénkült az építőtevékenység, s ez kiváltképp igaz az olyan dinamikus fejlődő városokra, mint például Pest.

A következő nagyobb kategória, – a szépirodalmi műveké – két csoportot foglal magába. Az egyiket a klasszikusok alkotják, akik hozzátartoztak a kor alpműveltségéhez: Horatius, Vergilius, Ovidius. A másik csoportban, a kortárs szerzők között a németek dominálnak: itt találjuk Goethe *Wertherjét*, Wielandnak, a XVIII. századi rokokó költőnek idealista államregényét (*Der Goldene Spiegel /Az aranytükör/*), Gellert tanmeséit, német költők tízkötetes kiadását; a korszak népszerű szerzőjének, Blumauernek Aeneis-átdolgozását (a listán *Travestierter Blumauer* néven szerepel), egy Voltaire *Candide*-jához hasonló filozófiai pikareszket (*Faustin, oder das philosophische Jahrhundert /Faustin, avagy a filozófikus évszázad/*) stb. Ez a németes irodalmi műveltség azonban korántsem csak a német származású városi polgárság sajátja; a korszakban a magyar nemesi könyvtárak állományának szépirodalmi anyagára is ugyanez a német dominancia a jellemző,¹⁵ noha azok esetében a tulajdonosok gondot fordítanak a magyar kortárs irodalom legjobbainak beszerzésére is, ill. több idegen nyelven olvasnak, így más nemzetek (angol, olasz stb.) irodalma is képviselve van.

A világgépnek, amelyet a könyvtár tükröz, személyes oldala Pisztory vallásossága, amely könyvei tanúsága szerint személyiségének egyik meghatározó vonása volt: a második legnagyobb kategória ugyanis a vallásos műveké. Méginkább konzisztensnek tűnik ez a világgép, ha ezeket a műveket a könyvtárban meglevő bölcséleti és etikai művekkel összefüggésben vesszük szemügyre.

Olyan ember belső világa rajzolódik ki előttünk, aki hitében a maga saját útját járta, s aki számára az Istenhez vezető út keresése belső, személyes ügy volt, élete egyik fontos kérdése. A XVIII. század korszellemének a felvilágosodás csak az egyik oldala; ugyanez az éra a miszticizmusra hajló, befelé forduló vallásosság utolsó nagy korszaka is. egyben: a kontinensen a kései pietizmusé, Angliában a metodizmusé. Ezek az irányzatok mind az istenkeresés egyéni útját, a vallásos elmélyülést hangsúlyozták – s ez a szellemiség lényegénél fogva összekapcsolható olyan felekezeteket, amelyek korábban egymással kibékíthetetlenek lettek volna. Pisztory könyvei arról tanúskodnak, hogy ő is az üdvözüléshez vezető saját utat választotta. Lényeges volt számára az imádkozás és annak módja (egyik könyvének címe *Neue Art zu beten*), s igen fontosnak tartotta a Bibliában való elmélyülést. Őt különböző bibliát találunk könyvtárában, latinul és németül írottakat; az egyik közülük Luther bibliafordítása (holott Pisztory, mint a pest-budai német polgárok közül szinte mindenki, katolikus vallású volt.) Mindebből arra lehet következtetni, hogy – vallásosságának bensőséges természetéből adódóan – a felekezeti elkötelezettséget nem tartotta elsődrendű fontosságúnak, elfogulatlanul fordult bármely forráshoz, amelyből a maga számára útmutatást meríthetett. A XVIII. század végén a vallási türelem amúgy is egyre inkább általánossá válik; II. József türelmi rendelete, a militáns jezsuita rend feloszlatása is ennek a tendenciának a jele (sokkal inkább, mint kiváltó oka). Az egyes ember ezt a légkört saját élményein át érzékelhette; Pisztory esetében a toleráns, nyitott szellemű piarista gimnáziumban eltöltött éveit minden bizonnyal kihatottak későbbi gondolkodására, amit olvasmányai azután tovább erősítettek. Ismerte pl. Moses Mendelssohnnak, a felvilágosodás széles körökben olvasott német-zsidó filozófusának az írásait, aki saját és hitsorsosai helyzetén keresztül élesen érzékelte a vallási diszkrimináció problémáit, s aki a felekezetek és vallások megbékélésének gondolatát több műve fontos elemévé tette.¹⁶ Másféle értelemben hidalta át a különböző vallások közötti látszólagos szakadékot a könyvlista egy másik szerzője, Eckartshausen (több munkája szerepel a hagyatékban). Az ő irodalmi és filozófiai munkássága több vallás misztikus tradícióit kapcsolja össze; a pietizmus, a teozófia és a kabbala hagyományai egyaránt hatással voltak rá.¹⁷

Pisztory filozófiai érdeklődése is tükrözi vallásos szemléletét. Nem annyira elvont filozófiai problémák, mint inkább erkölcsi kérdések és az emberi lélek titkai foglalkoztatják. Erre utal több könyvcím (*Anleitung zur Sitten-Lehre /Bevezetés az erkölcsstanba/*), *Philosophia Moralis seu Ectica*, és bizonyos értelemben ide köthető a már említett Eckartshausen egy műve, a *Türelem és felebaráti szeretet (Duldung und Menschenliebe)*. Mendelssohn írásainak abban a

gyűjteményében, amely Pisztorynak megvolt, nagy számban olvashatók a lélekkel foglalkozó tanulmányok, valamint Mendelssohnnak Platon Phaidón-dialógusát továbbgondoló írása, a *Phädon, avagy a lélek halhatatlanságáról* (*Phädon. Über die Unsterblichkeit der Seele*).

Sajátos ugyanakkor, hogy ez a minden jel szerint mélyen hívő ember olyan könyveket is megvásárolt, amelyekben a szerző igen éles valláskritikát fogalmazott meg. Korábban már esett szó *A jezsuita és az ördög* c. satirikus műről. Ebben a jezsuiták mint az Alvilág Urának evilági ügynökei szerepelnek: buzgón szolgálják parancsolójukat, aki azért küldi el egyik ördögét a jezsuitákhoz, hogy még nagyobb odaadásra szólítsa fel őket. Egy másik könyvben (*Faustin, avagy a filozofikus évszázad /Faustin, oder das philosophische Jahrhundert/*) a szerző a felvilágosodásnak az ész győzelmébe vetett hitét illeti ironikus bírálattal, megmutatván, hogy a ráció századában – a XVIII. században – a legsötétebb bigottság, álszentség, tudatlanság semmivel sem kisebb, mint azelőtt; s az ifjú főhős, Faustin utazása során lépten-nyomon az egyház sötét üzelmeibe, szemfényvesztésébe s a hívek vakbuzgóságába botlik.

A korábban leírtak fényében azonban mégsem meglepő, hogy Pisztory ilyesfajta kritikus szellemű írásokat vett a kezébe. A vallás végtelenségei, a katolikus egyházban tapasztalható visszás jelenségek, a fanatizmus tőle, a hitében elmélyülő, erkölcsi kérdések iránt fogékony embertől alighanem éppolyan távol álltak, mint e művek szerzőitől. Másrészt pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy a felvilágosodásnak, amely Pisztory gondolkodására alapvető hatással volt, jellegzetes vonása a valláskritika és a vallásosság együttélése; a kritikai attitűd csak kevesek esetében vezet el az ateizmusig.

Ha Pisztory politikai nézeteit próbáljuk felderíteni, már ellentmondásosabb a kép. Bizonyos dolgok eléggé egyértelműek; így pl. határozottan érdeklődött a hazai politika iránt. Található könyvei között országgyűlési jegyzőkönyv (*Diarium Comitiorum Regni Hungariae*), hogy melyik országgyűlésről van szó, az nem derül ki a címből (a legvalószínűbb az 1791/92-es); s köztük van a pesti egyetemen tanító Leopold Alois Hoffmann név nélkül megjelentetett provokatív elemzése, a *Babel: Töredékek a jelenlegi politikai helyzetről Magyarországon* (*Babel: Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*). Egy másik cím, az *Anti-Ninive* arra vall, hogy Pisztory figyelemmel kísérte az éppen zajló politikai vitákat; ez a pamflet ugyanis válasz a fent említett L. A. Hoffmann-nak egy másik, *Ninive* c. írására (amely ugyancsak a hazai viszonyokat tárgyalja). A *Babel* és a *Ninive* nem csekély felzúdulást váltottak ki a nemesi olvasók körében, mint azt a válasziratok bizonyítják,¹⁹ élesen bírálják ugyanis a magyar nemességet, amiért az a politikai hatalomban való részvétel jogát a maga számára sajátítja ki, ugyanakkor a nemzetre rótt terhekből nem vállal semmit.

Köztudott, hogy a *Babel* és a *Ninive* provokációs szándékkal, Lipót császár kifejezett kérésére íródott; céljuk az volt, hogy a polgárságot a nemesség ellen hangolják. Az uralkodó iránti lojalitás, az uralkodói tekintély feltétlen tisztelete a két röpirat egyik meghatározó gondolata²⁰, ugyanakkor a *Babel* szinte már radikális hangot üt meg, amikor a francia forradalom vívmányait méltatja, a francia polgárság helyzetére hivatkozva.²¹ Mivel ebben az esetben konkrétan tudjuk, kinek szánta a szerző a két írást, s főleg, hogy milyen cél vezette, feltételezhetjük, hogy a korabeli pesti polgársághoz közel álló nézeteket fogalmazott meg bennük, s az őket ténylegesen ért sérelmeknek adott hangot.

Ugyanerről a sajátos kettősségről, – azaz egyfelől az abszolutista uralkodók iránti tiszteletről, másfelől a radikális gondolatok iránti vonzalomról – árulkodik Pisztory könyvtárának politikai irodalomként definiált része. Híve lehetett pl. Pisztory a porosz Nagy Frigyesnek, akinek összes művei nyolc kötetben szerepelnek a hagyatékban (*Werke Friedrichs den zweyten*); s itt található a *Mária Terézia és Nagy Frigyes beszélgetése a holtak országában* (*Gespräch zwischen Maria Theresia und Friedrich den II in der Reiche der Todten*) c. pamflet – ez a korszak egyik népszerű műfaja volt, amelyben elhunyt uralkodók vagy híres emberek csevegtek a túlvilágon a korról,

amelyben éltek, illetve aktuális kérdésekről, politikáról stb. Ez a fajta képzelt párbeszéd közel hozta a szerepeltetett uralkodókat a mindennapi emberhez, aki mintegy személyes ismerősként lehetett tanúja a koronás fők közti képzelt csevegésnek, – amelynek nyelve nem sokban különbözött attól, amit ő maga is beszélt. Pisztory alighanem szívesen olvasott arról is, ami a fejedelmi udvarok kulisszái mögött történt; erre vall az egyik könyvcím, A berlini udvar titkos története (*Die geheime Geschichte des Berlinen Hofes*). Ez a német fordítása Mirabeau azonos című művének (*L'histoire secrète de la cours de Berlin*). Mirabeau 1786-ban titkos követként működött a porosz udvarban, s ott szerzett tapasztalatait és bizalmas értesüléseit az említett könyvben tárta a nagyközönség elé. A mű hatalmas botrányt kavart, ami nyilván hamar „bestsellerré” tette szerte Európában. Pisztory megvásárolt egy másik könyvet is, amely *A berlini udvar titkos története* ellen írott felháborodott kritika; címe *Contra Mirabeau*, szerzője a korszak híres-hírhedt figurája, a kalandor Trenck báró. Az ő fordulatos élete szintén érdekelhette Pisztoryt – életrajzát ott találhatjuk a könyvhagyatékban (*Die Lebens-Geschichte des Freyherrn von Trenck*).

Az eddig tárgyalt művektől élesen elüt az egyik politikai írás radikális hangvétele. A *Kereszteshadjárat a franciák ellen* (*Kreuz-zug gegen den Franken*) című röpirat szerzője forradalmi hévvel támadja az európai monarchiák uralkodóit, amiért egy emberként rontanak rá a fiatal francia polgári államra, magasztalja az új francia alkotmányt, s élteti a születési előjogok uralmától megszabadult új társadalmat.²²

Nem könnyű tehát a könyvlista alapján egyértelmű következtetéseket levonni Pisztory politikai nézeteit illetően. Egyvalamit mindenképp világosan sugallni látszanak Pisztory politikai tárgyú könyvei: hogy tulajdonosuk hangsúlyosan *polgár*, társadalmi rétegének reprezentánsa, aki átérzi, hogy a polgárság Magyarországon jóformán teljesen jogfosztott a politikai hatalomba való beleszólás tekintetében; legfőbb ellenfelének a politikai hatalmat a maga számára kisajátító nemességet tekinti. Szívesen olvas olyan írásokat, amelyekben ezek a polgári sérelmek fogalmazódnak meg; s adott esetben rokonszenvez az olyan, esetleg forradalmi ideológiával, amelynek valóra válásától társadalmi osztálya felemelkedését remélheti. Ennek az a tény sem mond ellent, hogy Pisztory, kora sok más öntudatos polgárához hasonlóan, a társadalmi presztizs megtestesülését a nemesi rangban látja, ő is, mint a pesti városvezetés tekintélyes tagja, nemességet szerez magának.²³ A könyvhagyaték fennmaradó része számos egyéb területet ölel fel. Szerepelnek itt földrajzi munkák (pl. Zopfen: *Geographia*; A. F. Bisching: *Erdbeschreibung*), egy atlasz, valamint különféle útikönyvek és egy útleírás. Ez utóbbiak arra utalnak, hogy Pisztoryt érdekelte Itália, s talán maga is járt ott (*Itáliai útikalauz /Italienischer Wegweiser/*; Kászonyi András: *Iter Venetum ex Hungaria...*). Az egyik cím (*Útikönyv fiataloknak /Reisebuch für die Jugend/*) érdekes adalék: arra utal, hogy talán már vagyonosabb polgárcsaládokban is szokássá válik a korszakban a felserdült ifjakat egy-egy hosszabb külföldi útra küldeni.

Vannak a könyvek között természettudományos művek, amelyeket Pisztory talán még a gimnáziumban használt (Bivald: *Physica; Institutiones Arithmeticae*). Találkozhatunk egy-két népszerű egészségügyi kézikönyvvel is (*Gesundheits Katekismus* stb.)

Gazdasági ügyekben nyújthattak segítséget: egyes művek: *Der Erfahrene Weinhändler*, Lugo: *Systematisches Handbuch für jedermann, der Geschäftsaufsätze zu entwerfen hat*. Pisztorynak, hagyatéki leltára tanúsága szerint, szőleje is volt, s esetleg más, mezőgazdasági természetű munkákban is érdekelve lehetett; valószínűleg erre utalnak a gazdálkodással foglalkozó munkák: *Hungars Land- und Haus Wirtschaftskalender; Noth- und Hilfsbüchlein für die Bauers Leuthe*.

Jelen vannak a könyvek között a szótárak (német-latin), valamint két több kötetes lexikon. Ez utóbbi ugyanazt az általános tájékozottságra való igényt jelzi, mint a könyvtár egészének tematikus összetétele.

Érdemes felfigyelni a gyerekkönyvek jelenlétére a hagyatékban (*Kleine Kinder Bibliothek* stb.) Ez a korszak modernizálódó attitűdjét jelzi a gyerekekkel szemben, A gyermek nem kis felnőtt,

akinek felnőttek számára írt szövegeken kell az olvasást gyakorolnia, hanem sajátos érdeklődése és igényei vannak, amelyeket neki való könyvek elégíthetnek ki. Egy gyermekcentrikusabb polgári családmódel megletére következtethetünk e jelekből, bár nyilván szerepet játszanak a személyesebb motívumok is: Pisztory, az átlagnál műveltebb polgár, igyekezett gondot fordítani gyerekei szellemi épülésére is. Ugyanez vonatkozik a vallásos nevelésre: erre utal a *Kleine Seelen-Lehre für Kinder* című könyv.

Az eddigiek során levont következtetések alapján kirajzolódik az a kép, amely a XVIII–XIX. század fordulóján élt módosabb, olvasottabb pesti polgár mentalitását, műveltségét jellemezte. Részben kora változó igényeinek, részben a saját társadalmi szerepe támasztotta követelményeknek köszönhetően szerteágazó érdeklődéssel bírt. A városvezetésben betöltött feladatára igyekezett sokoldalúan felkészülni, általános tájékozottsága gyakorlati kérdésekre, technikai vagy természettudományos területekre éppúgy kiterjedt, mint kora irodalmának, egyes filozófusainak stb. ismeretére. Ez utóbbi területek vonatkozásában elsősorban a német kultúrkör hatása érvényesült, de a német könyvek közvetítették számára a főbb európai szellemi és politikai irányzatokat is. Láthatóan hatott gondolkodására a felvilágosodás; ez azonban jól megfért egy mélyen vallásos szemlélettel és erkölcsiséggel. Politikai nézeteit társadalmi helyzete határozta meg, érzékeltte azt, hogy Magyarországon a polgárságnak igen csekély a politikai befolyása, s figyelemmel kísérte a forradalmi Franciaországban zajló eseményeket. A hagyományos felfogással tehát, amely a jelentős arányban német származású városi polgárokat hajlamos konzervatívnak, bizonyos értelemben korlátoltnak, társadalmi változások katalizálására alkalmatlannak beállítani, érdemes egybevetni az eddig felrajzolt képet; ez azt sugallja, hogy a városi polgárságnak legalábbis a felsőbb rétegeiben meglehetett az a szellemiség, amelyet a kor lényeges kérdései iránti fogékonyság és a társadalmi változtatás igénye jellemez, s ami által ez a réteg is aktívan ható tényező lehetett a magyarországi polgárosodás folyamatában.

* *

A fentiekben ismertetett eredmények alátámasztani látszanak a kezdetben tett megállapítást: a város ekkor zajló átalakulásának folyamatát jól tükröztí mindaz, amit vezető rétegről eddig megtudtunk. Pest modern nagyvárossá válásának folyamata még egészen a kezdeteknél tart, s ez mind a városigazgatáson, mind a városvezető elit összetételén, mentalitásán meglátszik. Az igazgatásban, a szakszerűsödés növekvő mértéke ellenére, a szakképzettség még nem volt kizárólagos követelmény; továbbá, a városigazgatás tagjainak jelentős hányada városi állása mellett más jövedelemszerző tevékenységet is végzett.

Egyéb gazdasági tevékenységük jellege azt mutatja, hogy ebben a korszakban a városi polgárok még számos olyan jövedelemforrással rendelkeztek, amelyek egy alapjaiban feudális berendezkedésű társadalom viszonyait tükröztik; a polgárságnak legalábbis ebben a vezető rétegében a földtulajdon, a mezőgazdaságból szerzett jövedelem jószerével általánosnak számított. Az a tény, hogy ez a réteg pénzt leggyakrabban földbe vagy városi ingatlanba fektette, jelzi azt, hogy a későbbi vállalkozói réteg tagjai, a magyarországi kapitalista átalakulás előfutárai nem ebből a – más pályák felé orientálódó – városvezető elitből fognak verbuválódni; s hogy a városi polgárság bizonyos dolgokban még egy feudális-rendi jellegű társadalom értékrendjéhez alkalmazkodott. Erre nem csak a földtulajdon általános volta utal, hanem más jelek is, az öltözködésbeli szokásoktól kezdve a nemesi rang megszerzésére való törekvésig.

Ugyanakkor az átmeneti korszaknak számos olyan jelensége megragadható, amely már egy későbbi stádium, egy leendő nagyváros kialakulása felé mutat. A városigazgatásban kezdtek teret hódítani a szakszerűségi szempontok; az apparátus, a szakhivatalok differenciálódása egy növekvő méretű város igényei szerint alakult. A város dinamikus növekedését mutatja nagyfokú nyitottsá-

ga: aránylag könnyű volt a városvezető elitbe bekerülni, amit a nem pesti születésű városatyák magas aránya jelez. A korszakban kezdett általánossá válni az, hogy a város felelős hatalmi pozícióihoz a városigazgatásban eltöltött karrier fokozatain keresztül lehetett eljutni.

A városvezetés jellegének megváltozását társadalmi átrétegződés kísérte: a város korábban domináns kézműves-és kereskedőrétegéből kivált az a tisztviselőréteg, amely már egyre inkább hivatásként gyakorolta a városvezetésben végzett feladatát, s amelynek tagjai a hivatali karrierben látták a felemelkedés lehetőségét.

E rétegnek megvolt a saját, rá jellemző életmódja és műveltsége. Az anyagi kultúra, a műveltség és a tájékozottság, amely a város e vezető rétegét a jelek szerint jellemezte, minden bizonnyal mintaként és viszonyítási alapként szolgált a városi polgárok számára; így ez a réteg nem csak hatalmi helyzeténél, hanem mentalitásánál és kultúrájánál fogva is fontos alakító tényezője lehetett a születőben levő főváros arculatának.

JEGYZETEK

1. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/c. Int. aa. 5261.
2. SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. köt. Budapest, 1899. 1–131.
3. SCHMALL 186–244.
4. NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975. 373–375.
5. Itt közlöm a rekonstruált családok tagjainak hagyatéki leltárait/végrendeleteire utaló összes levéltári jelzetet a végrendelezők neve szerint. A továbbiakban, ha példaként név szerint utalok valamelyik városi alkalmazottra, a hagyatéki leltár jelzete e jegyzetben keresendő. Az itt fel nem tüntetett családok rekonstrukciója anyakönyvi adatokon és a polgárkönyv bejegyzésein alapult. Schwartz József am. 685., Sarlai József am. 1015.; Buday Gábor am. 750.; Krines Mihály am. 1579.; Kregár Mihály am. 941. Boráros János an. 1831.; Pisztory János am. 1473.; Pisztory József am. 1321.; Paschgall Antal am. 1403.; Muskatirovics János am. 1872. Domokos János am. 1445.; Landmüntzer János an. 15.; Timberger András an. 1018.; Weidinger János an. 1130.; Madedl János an. 825. Mosel József am. 52.; Koller János Nepomuk an. 524.; Törpendy József am. 1230.; Hummel Gáspár an. 3086.; Fellner Benedek an. 443.; Vass Jakab an. 24.; Wimmer János am. 1099.; Pruzsinszky András am. 1692.; Vértessy József an. 1116.; Mayer Rókus Mihály am. 865.; Komlósy Antal an. 313.
6. SCHMALL 118.
7. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/cc. Test. a.m. 1321.
8. Lásd a fentebb felsorolt hagyatéki leltárakat. A pesti városi elit anyagi kultúrájának vizsgálata és alaposabb elemzése egy későbbi tanulmány tárgya lesz.
9. NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975., 249.
10. A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Szerk. KOVÁCS M. Budapest, 1962.
11. HOLL Béla: Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Budapest, 1963. 289–327.
12. A pesti piarista iskola első anyakönyve, 1717–1765. (Series inuventutis studiosae ab anno 1717 usque ad 1765.)
13. A piarista oktatásról lásd: A magyar nevelés története. Szerk. HORVÁTH Márton. Budapest, 1988. 115–122.; NAGY Lajos–BÓNIS György i. m. 195–196.
14. Ifj. BIBÓ István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. In: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR–SZABOLCSI. é. n.
15. FÜLÖP Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. Magyar Könyvszemle, 1974. 3–4. sz. 255.
16. The Encyclopedia of Philosophy. Vol. 5. The Macmillan Company and The Free Press, New York, 1967. 276–77.; Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929. 586–588.
17. Neue Deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Vierter Band. Berlin, 1957. 284–285.
18. Der Jesuit und der Teufel. Eine Entdeckung zum Bessten der Menschheit. Ignatienburg, 1786. 2–16.
19. Pl. An der Mauer-Meister des Babels. (Válasz L. A. HOFFMANN Babel c. művére magyar nemes nő tollából.) é.; h. n.

20. L. A. HOFFMANN: Babel. Leipzig, 1790. pp. 58–73.
 21. I. m. 85–88.
 22. Kreuz-Zug gegen den Franken. (Szerző nélkül.) Germanien (sic), 1791. 2–4.
 23. Ez pl. a pesti városi tisztviselők fizetési jegyzékeiből látható, ahol a nemesi rangot mindig feltüntetik.

IRODALOM

- Magyarország története 1790–1848. Szerk. Vörös Károly. Budapest, 1983
 NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975.
 SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Budapest, 1899.
 FALLENBÜCHL Zoltán: Pest város polgárainak származáshelyei a kartográfia és a statisztika tükrében (1687–1770). In: Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban: TBM) XV. Budapest, 1963.
 KOVÁCS Lajos: Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687–től 1790–ig. In: TBM X. Budapest, 1943.
 NAGY István: A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században. In: TBM XIII. Budapest, 1960.
 CSIZMADIA Andor: A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941.
 GYIMESI Sándor: Városi önkormányzat és állami centralizáció Kelet-közép-Európában a XVIII–XIX. sz.-ban. Történelmi Szemle, 1984. 1–2. 123–145.
 GYÖMREI Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán. TBM XII.
 KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. sz.-i Magyarországon. Budapest, 1980.
 KULCSÁR Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Budapest, 1943.
 GÁRDONYI Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1913.
 DEZSÉNYI Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. 1705–1805. Budapest, 1941.
 ALSZEGHY Zsolt: A könyv és olvasója. In: Magyar művelődéstörténet 4. k. Szerk. DOMANOVSKY Sándor, BALANYI Imre stb. Budapest, 1939., 42.
 A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849–ig. Szerk: Kovács M., Budapest, 1962.
 FÜLÖP Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a XVIII–XIX. sz. fordulóján. (a Skublics család zalaszentbalázi könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1974, 3–4.sz. 249–261.
 SZARVASI Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1939.
 A magyar nevelés története. Szerk. HORVÁTH Márton. Budapest, 1988.
 TAKÁTS Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Budapest, 1895.
 HOLL Béla: Pest–Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. sz.-ban. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Budapest 1963. 289–327.
 Neue Deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Vierter Band. Berlin, 1957.
 The Encyclopedia of Philosophy. The Macmillan Company and the Free Press, New York.

PEST'S URBAN LEADERSHIP ELITE AT THE TURN OF THE 18TH/19TH CENTURIES

SUMMARY

The article presents the administrative élite of late 18th and early 19th century Pest; by showing the transformation of this prominent urban group it attempts to capture the beginnings of the development of Pest into a metropolis, the characteristics of a transitional period.

In the first part of this essay I define the group characterised as "élite," and justify the use of this notion. I describe the social background, origins and mobility of the members of this group. This analysis outlines a process in which the administration and leading functions of the city, originally held by artisans and merchants, were gradually taken over by a professional group (significantly, this group largely came from a merchant and artisan background itself). In this process the city's administrative élite appears to be extremely open to newcomers, which was a sign of the city's dynamic development during this period.

The second part describes the financial position of the élite. The examination of property structure and typical economic activities shows that these people were mostly attracted to traditional, safe forms of investment (real estate, land, small-scale money-lending), which explains why the traditional urban élite could not become the leading force of capitalist transformation in Hungary.

The third part is an attempt to reconstruct the cultural background and education of the social group in question based on the analysis of the library that one of the city's senators left behind. This analysis leads to the conclusion that this administrative élite must have been an important factor in the shaping of the character of the would-be capital, not only via its power but also via its mentality and cultural influence.

HIVATALI SZAKSZERŰSÖDÉS ÉS A RENDI MINTÁK KÖVETÉSE

PEST VÁROSI TISZTVISELŐI A REFORMKORBAN

„A közvetlen szokásoktól szabályozott életviszonyokat
mindinkább uralma alá veszi a betű és a szám.”

HAJNAL ISTVÁN

BEVEZETÉS

Magyarország történetében a XIX. század első felében a rendi társadalom polgári átalakulása erőteljesen felgyorsul, ami megmutatkozik a demográfiai jelenségek körében, az urbanizáció eredményeiben, új társadalmi csoportok: a (honorációr) értelmiség, a vállalkozó nagykereskedők és a munkásság születésében-erősödésében, a társadalom „civil szerveződésében”, ami a gazdasági érdekvédelemtől a politikai mozgalmakig széles skálát ölel fel, beleértve a kultúra és a mindennapi élet számos területét is. Mindezek eredménye a mentalitások differenciálódása, mélyreható változása. E fejlemények fokozottan jellemzik Pestet, amely ebben a félszáz évben készül fel a „főváros” szerepre.² Némi fáziselmarradással, – de a társadalmi fejlődés tendenciáival összhangban, – a polgárosulás ez alapvető tényeit az 1848-as forradalom be is cikkelyezi.

E jelenségcsoportból dolgozatunk azt a kérdéskört próbálja megvilágítani, hogy az ország ekkorra legnagyobb és legjelentősebbé növekvő városának, Pest szabad királyi városnak vezetése és igazgatása hogyan igazodik az új feltételekhez, pontosabban: a város ügyeiért felelősséget viselők életkörülményei mennyiben őrzik a rendiség hagyományát és hogyan tükrözik a polgári átalakulás következményeit.

A feltett kérdés több irányból is megközelíthető. Az *intézménytörténeti* szempontot már a századfordulón kutatni kezdték és mára elmondható, hogy – elsősorban Schmall Lajos és Flaxmayer József munkái alapján³ – a fő tendenciák és a fontosabb részletek is ismertekké váltak.

Fontos tényező az apparátus bővülése is, ami töretlen folyamat a korban, bár mint Vörös Károly megállapítja, a tisztviselő-alkalmazotti réteg létszámgyarapodása viszonylag mérsékelt volt.⁴ E növekedés Pest esetében az alacsonyabb beosztású hivatalnokok számán jól mérhető. Az újabb hivatalok kiépülése, ami az igazgatási funkciók növekvő differenciálódásának tükröje, ekkorra már a XVIII. és XIX. század fordulóján jórészt lezajlott.⁵

A városi vezetés *korruptságának* kérdése is ide sorolható. A hatalommal való visszaélés a XVIII. századi állapotokhoz képest ekkorra csökken, amit az a tény is igazol, hogy megritkul az országos hatóságok rendteremtő beavatkozása.⁶

A fenti kérdéskör első felvetői többnyire megelégedtek a hivatalok tevékenységét szabályozó rendeletek leíró ismertetésével és nem foglalkoztak a működési mechanizmusokkal, a háttérben zajló társadalmi folyamatokkal. E kérdések vizsgálatára nyújt lehetőséget a *prozopográfia* módszere (adott társadalmi csoport kollektív életrajza), ill. a *társadalomtörténet* nézőpontja. A prozopográfia művelői a megcélzott réteg tagjainak rekrutációjára és stratégiáira helyezik a fő hangsúlyt. A források szórtsága és relatív hiánya miatt nem meglepő, hogy mindeddig az elitként felfogható csoportok, illetve az értelmiség vizsgálata volt előtérben. A bürokráciára vonatkozó magyarországi kutatások között igen jelentős Benedek Gáboré, aki a dualizmuskori állami hivatalnokokat elemezte.⁷ Az ő szemléletét követtük mi is kutatásunk során. Munkánk egy program része, amely az ELTE BTK-n indult néhány éve és amelynek résztvevői az 1750 és 1850 közötti Pest és Buda tisztviselőit vizsgálták.⁸